

УДК 930.1:94(477.54)“1941/1945”

© Юрій СКРИПНИЧЕНКО

ПОЛІТИКА НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ ЩОДО ОСІБ ЄВРЕЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ ХАРКІВЩИНИ В 1941–1943 рр.

Публікація присвячена всебічному висвітленню політики німецької окупаційної влади на Харківщині в 1941–1943 рр. щодо осіб єврейської національності. Описано характерні особливості антилюдської політики щодо євреїв як Харківщини, так і України загалом у роки Другої світової війни. У статті була здійснено спробу розкрити причини запровадження представниками гітлерівської Німеччини антиєврейської політики на Харківщині. На основі детального аналізу вітчизняних і закордонних наукових праць, а також використаних архівних матеріалів удалося дійти висновку, що політика нацистської окупаційної влади м. Харків й області щодо осіб єврейської національності є невід’ємним складником гітлерівської політики Голокосту в Україні. Ця праця має міждисциплінарний характер. Незважаючи на те, що публікація на сьогодні є досить актуальною, ця тема мало досліджена і потребує подальших досліджень. Стаття буде досить пізнавальна і цікава не тільки спеціалістам – історикам, викладачам, вчителям, студентам, учням, а і широким колам населення як в Україні, так і за кордоном.

Ключові слова: Друга світова війна, геноцид, Голокост, реєстрація, Дробицький Яр, гетто, мезуза.

Темі Голокосту на окупованих нацистською Німеччиною територіях у роки Другої світової війни присвячені численні наукові дослідження [1–4]. Однак в історичній науці, незважаючи на значну кількість наукових праць досить мало розвідок регіонального напрямку на цю тему. Певною мірою пропонована стаття має заповнити певні прогалини у вітчизняній історіографії.

У роки Другої світової війни складником нацистського «нового порядку» на окупованих гітлерівцями територіях була політика щодо місцевого єврейського населення. Уже з перших днів окупації німецько-нацистська влада Харківщини, виконуючи розпорядження німецького військового командування, розробляла та втілювала політику щодо єврейського населення. Згідно з наказом А. Розенберга від 16 серпня 1941 р., на окупованих східних областях для осіб єврейської

національності вводилася обов'язкова трудова повинність з 14 до 60 років [5]. Відповідно до Директиви з поводження з євреями райхскомісара Остланда Лозе, «євреї, придатні до роботи, будуть у міру потреби залучатися до примусових робіт» [6, 47–49]. Особи єврейської національності, які «...не зможуть працювати, повинні зникнути» [7, 252].

З перших днів нацистської окупації Харківщини особи єврейської національності, як і решта цивільного населення, повинні були пройти обов'язкову реєстрацію. З об'яви Харківської міської управи про проведення реєстрації населення м. Харкова із зазначенням особливих умов щодо реєстрації єврейського населення від 5 грудня 1941 р.: «1. З 6 грудня розпочати реєстрацію всього населення міста Харкова, яке знаходиться в теперішній час на його території... 8. Єврейське населення проходить реєстрацію окремо від решти населення по окремих списках. 9. Особи, які проходять реєстрацію, зобов'язані мати при собі паспорт для передачі його особі, яка проводить реєстрацію, а так же військовий квиток і трудову книжку... 11. Відомості про національність повинні надаватися відповідно фактичному національному походженню, незалежно від національності, указаної в паспорті. Приховування національного походження буде строго наказуватися. 12. За проходження реєстрації з кожної дорослої особи буде зніматися плата у розмірі 1 карбованця, а з євреїв – 10 карбованців» [8, 34]. В анкеті необхідно було вказати своє прізвище, ім'я, по батькові, стать, вік, адресу. З інструкції про проведення реєстрації населення м. Харків: «3. Реєстрація населення проводиться по окремих домоволодіннях, що мають свій номер по вулиці, по списках встановленої форми. 4. На кожне домоволодіння складається 3 списки: в перший список записуються всі мешканці домоволодіння, за виключенням жидів, у другий список записуються всі жиди незалежно від їхньої віри. Діти від батьків різної національності, один із яких є жид, записуються не в список жидів, а в загальний список. Кожен список складається в двох примірниках. 12. Відмітки про національність повинні дивитися у відповідності до фактичного національного походження незалежно від національності, вказаної в паспорті» [9, 13].

17 січня 1942 р., за підсумками проведеної реєстрації, бургомістр м. Харків склав довідку про остаточні результати перепису населення у грудні 1941 р. з урахуванням кількості євреїв. Згідно із цією довідкою «на підставі даних реєстрації населення, що мала місце в середині грудня 1941 року, населення міста склало – 456 639 чол. За окремими національностями це населення орієнтовно розподілялося в такий спосіб: українці – 305 000, або 66,9 %; росіяни – 12 200, або 26,7 %; поляки – 63 800, або 1,4 %; вірмени – 3250, або 0,6 %; німці – 2000, або 0,5 %; латиші – 1800, або 0,4 %; татари – 1800, або 0,4 %; білоруси – 1700, або 0,8 %; жиди – 2500, або 0,6 %. Разом – 456 639, або 100 %» [10, 1]. Тільки представники єврейської національності зобов'язані були обов'язково носити жовті шестикутні зірки на грудях ліворуч і на спині. Особам єврейської національності заборонялося займатися торгівлею, працювати в будь-якій банківській сфері, адвокатами, лікарями (лише серед осіб своєї національності було

дозволено працювати лікарями). Євреям категорично заборонялося користуватися громадським транспортом і володіти будь-яким власним (автомобільним, гужовим), тротуарами, радіоприймачами, відвідувати школи, розважальні заклади. Лише з дозволу гебітскомісара особам єврейської національності дозволялося змінювати своє місце проживання. Керівники домоволодінь складали списки на мешканців – осіб єврейської національності, і відправляли їх до районних бургомістрів. «Жовтий список» мешканців будинку № 17 на пров. Короленко, в якому у графі «національність» вказано «жиди» в грудні 1941 р. нараховував 12 осіб [11, 77, 78]. Представниками окупаційної влади все рухоме і нерухоме майно євреїв конфісковувалося. Зі спогадів Раїси Моірлас: «На початку листопада до нас завітали двоє поліцейських і німецький солдат. Вони потребували золоті речі. Мама віддала своє кільце, але їм і цього було недостатньо. Поліцейський розірвав подушки, перину, поламав стільці. Нічого не знайшли» [12, 30].

Для більш кращої, повноцінної експлуатації трудових ресурсів «всі кваліфіковані робітники міста Харкова повинні бути зареєстровані... 4. Реєстрації підлягають тільки дійсні кваліфіковані робітники. Євреї, комуністи, комісари вилучаються» [13, 1]. Із протоколу засідання президії Міської управи м. Харкова від 22 листопада 1941 р.: «Слухали: ІХ. Про дозвіл жидам працювати в державних установах. Ухвалили: В державних та громадських установах жиди взагалі працювати не мають права. Жидів не допускати до приміщення Управи, крім старости общин» [14, 1–3].

В Харкові, при Міській управі був створений відділ пропаганди під керівництвом В.В. Кривенка, який, окрім різноманітних заходів, організовував і проводив антисемітську політику в місті та області. За допомогою періодичних видань (газети «Нова Україна», часопису «Харків'янин» та ін.), численних листівок, плакатів, брошур нацисти здійснювали антиєврейську пропаганду, яка була найпотужнішою на початку і наприкінці окупації Харківщини. На сторінках харківських газет і журналів образ євреїв позначений:

- очевидною деперсоніфікацією, яка стала результатом цілеспрямованої антисемітської пропагандистської політики окупаційної влади;

- формуванням переконання читачів газети «Нова Україна», журналу «Харків'янин», інших періодичних видань щодо ворожості євреїв інтересам українства. Різними способами досягалася ця точка зору. Передусім через те, як «погано жили українці за часи жидобільшовизму» та як жиди-більшовики постійно принижували права дорослого і молодого українського населення [15]. Наприклад, у статті «З новими силами», яка була опублікована в газеті «Нова Україна» 30 січня 1943 р., Леонід Григоров підкреслював: «В радянській школі українська мова була чимось другорядним. Були випадки, що мову в школах Харкова викладали жиди, тому позбуття шкідливого впливу – справа не одного дня» [16]. Щодо так званого ущемлення євреями прав української молоді, Ігнат Яснозорий у статті «Хто українцям зачинив двері?» підкреслює те, що

«...жиди всілякими способами зачиняли двері медичних інститутів для української молоді. Ці наукові заклади вони монополізували» [17].

В окупаційних статтях, замітках, повідомленнях зустрічаємо антисемітське клеймо про претензії євреїв на світове панування. У замітці «Під диктатуру жидів», яка була опублікована 31 травня 1943 р. в часописі «Харків'янин», наголошувалося: «Сьогодні світ бачить: не лише більшовики, але так само англійці і американці позбавлені можливості бодай говорити про справедливість і кращий порядок у світі, бо за ними стоїть руйнацький дух жидівства; що його остаточне виконання є першою передумовою до спокою, порядку та безпеки Європи завтрашнього дня» [18].

Досить часто нацистські статті, повідомлення, замітки на цю тему носили яскраво виражений вигаданий характер. Олексієнко в замітці «Народне слово про жидів» підкреслював те, що існує відкрито надумане нацистами, містичне повір'я про ніби нелюдські традиційні звичаї єврейського народу: «Одвічно живе в нашому народі повір'я, що жиди вживають до своєї маці кров християнських дітей» [19].

Події Дробицького Яру стали загальнодоступні через роки після звільнення в'язнів нацистських концентраційних таборів передовими частинами Червоної армії, союзними військами; Нюрнберзького процесу; суду над Айхманом. Ми постійно говоримо про Дробицький Яр як про місце масових розстрілів харківського єврейства. Але постійно забуваємо, що місцем початку їхнього геноциду було нацистське гетто, яке утворили окупанти на території бараків на східній околиці м. Харків, біля Верстатобудівного заводу (територія Індустріального району м. Харків). Від самого початку окупації нацисти розділили м. Харків на 19 районів. Для короткочасного поселення євреїв перед розстрілом призначався 10-й район. Він поєднував селища Лосєво, Фрунзе, Ново-Західний, Північний та ін.

У першій декаді грудня 1941 р., в Харкові та інших населених пунктах області нацистами були розклеєні оголошення наступного змісту: «Всьому єврейському населенню міста Харкова з'явитися в район Верстатобудівельного заводу для роботи й переміщення. З собою взяти цінні речі й гроші. Хто буде помічений в місті 16 грудня після 16 години, буде розстріляний» [20, 195]. По Московській вулиці з усіх кінців м. Харків і довколишніх територій у холодні грудневі дні 1941 р., йшли до майбутнього нацистського гетто протягом трьох днів особи єврейської національності: жінки, діти, люди похилого віку (Додаток А). У своїх спогадах про ті страшні нелюдські роки Гуревич пригадує про те, що він разом із батьками, взявши із собою «деякі речі, вийшли на вулицю. Там вже рухалася довга, безкінечна колона євреїв: хто на санчатах, хто на візках, а в більшості своїй – пішки» [21, 418].

Евакуації підлягали всі особи єврейської національності, незважаючи на те, що деякі громадяни «були надто старими, інші – тяжко хворими, хтось мав малолітніх дітей... Деякі, передчуваючи неминучу загибель, намагалися знайти

порятунку у місті. Але порятунку не було ніде... Восьмикласницю Сою Перман, яка не захотіла залишити вдома паралізовану бабусю, німці повісили на телеграфному стовпі, біля колишнього кінотеатру "Іскра"... Стару жінку Бурер роздягли догола, вивели на мороз і обливали холодною водою доти, поки вона не перетворилася на крижану брилу. Єлизавету Березовську та її немовля-сина застрелили в підвалі будинку на Соммерівському провулку. Сотні євреїв були заживо замуrowані в синагозі, що у той час знаходилася на вулиці Громадянській» [22, 93].

Під час евакуації окупанти вимагали від євреїв, «податки» у вигляді грошей та інших цінностей, цинічно називали їх «контрибуції» – ніби добровільні пожертви. Форми шантажу були різними. Прості вимагання – німці брали заручників, призначали викуп і, частіше за все, вбивали заручників. Брехливі обіцянки – німці обіцяли захист від евакуації, отримували те, що вимагали, відмовлялись від обов'язків і примусово відправляли до табору смерті – гетто. Залишене під час переселення єврейське майно присвоювалося нацистами. Зокрема, окупаційна влада продавала нерухомість, залишену євреями. Із стенограми бесіди, проведеної з Черненко Ганною Іванівною, єврейкою за національністю, про її життя під час нацистської окупації м. Харкова: «Коли ми уже у полі були, ближче до Тракторного підходили, там [окупанти. – Авт.] зривали платки добрі, блузки теплі, білизну. Розпочали погроми здійснювати. Забирали їду, цукор, муку» [23, 1–5].

За вказівками самих окупантів та поліцаїв кримінальні елементи, місцеві підлітки, яким представники окупаційної влади пропонували харчі, одяг, здійснювали пограбування осіб єврейської національності під час їхнього ходу до майбутнього гетто. Зокрема, комендант бараків Верстатобудівельного заводу Кучеренко підмовляв підлітків нападати не тільки на підводи з євреями, а й на таких самих підлітків, як і вони, які прибували до гетто. Неповнолітні особи, підбурювані окупантами, кричали: «Батько Гітлер прийшов! Бий жидів!» – та кидали каміння в євреїв [24, 159].

Про кількість осіб єврейської національності, які були окупантами та примусово переселені до 10-го району м. Харкова, і конфісковану в них житлову площу дізнаємося з «Відомостей про кількість виселених до 10 р-ну м. Харків мешканців єврейської національності 15–16 грудня 1941 року» [25, 8]:

Таблиця № 1

Район м. Харкова	Кількість родин	Кількість осіб	Кількість звільнених кімнат	Площа, м ²
14	36	126	78	792
16	37	130		796
8	231	802		4822
11	507	1525	271	9730
2	500	1500	312	5000
1	87	250	78	1620
17	156	467	299	5048
3	441	1455	699	9731
13	351	1158	461	8298
5	157	518	198	4158
6	446	494	504	7786
12	71	122		348
Разом	2984	8547		58129

Звільнену від осіб єврейської національності житлову площу окупаційне керівництво планувало передати для подальшого розквартирування в них німецьких солдат і офіцерів. Наприклад, інформацію про кількість квартир, звільнених після відселення євреїв, у 3-му районі міста ми отримуємо з повідомлення бургомістра 3-го району м. Харків від 30 грудня 1941 р., яке було направлено до Харківської міської управи: «Після відселення жидів за наказом коменданта м. Харкова звільнено: I. Квартир... 441, в том числі з центральним опаленням... 234; з пічним опаленням... 207; II. З них кімнат... 669; III. Загальна житлова площа... 9731,8 м²» [25, 3]. Любенко, керівник житлового відділу 2-го району, у повідомленні до Харківської міської управи від 29 грудня 1941 р. про кількість виселених жидів у 10-й район і кількість звільнених ними квартир для розміщених німецьких військових частин повідомляє: «Відселеним по 2-му району родинам та особам в зв'язку зі звільненням житлоплощі для розташування військових частин надано орієнтовно 350 квартир та кімнат – 5400 м² – 1100 чоловікам. 2. Кількість виселених жидів в 10-й район становить: орієнтовно 312 квартир із житловою площею 5000 м², з кількістю населення (жидівського), що звільнило ці приміщення, – 1500 чол.» [25, 3].

Як показують джерела, частина євреїв змогла уникнути переселення до бараків ХТЗ та подальшого знищення, переховуючись та видаючи себе за осіб іншої національності. У нацистському окупаційному донесенні від 10 квітня 1942 р. йшлося: «У Харкові єврейство після того, як було проведено його переселення, більше не видно. Тим не менше євреї ще ховаються у сільських районах, а також містах» [26, 123]. У донесенні окупаційної влади м. Харкова від 30 березня

1942 р. повідомлялося про знищення у м. Харкові 64 євреїв з підробними паспортами [26, 121].

Євреї прибували до бараків Верстатобудівного заводу без найнеобхідніших речей, оскільки на збори їм дали зовсім мало часу й заборонили брати із собою зайвий багаж. Після того, як усіх євреїв переселили в гетто, його територія була обнесена огорожею та колючим дротом (додаток Б). Гетто вдень і вночі охоронялося поліцаями (додаток В). Виходити з гетто мали право тільки ті чоловіки, яких ганяли під конвоєм на чорнові роботи. В'язні гетто постійно піддавалися насильству. Нацисти часто били людей палицями. Гітлерівці обшукували мешканців гетто, відбираючи в них коштовності. Умови проживання в гетто постійно погіршувалися. Щодня від голоду, хвороб і холоду вмирили десятки людей, першими – люди похилого віку та діти. Іноді тіла вивозилися за територію гетто, але частіше небіжчиків ховали тут же, поруч із будівлею клубу, або складали померлих у зруйнованій будівлі. У Харківському гетто, за різними даними, щодня помирало декілька десятків в'язнів.

Про умови перебування осіб єврейської національності в бараках Верстатобудівного заводу в своїх спогадах пригадує Солонінкіна: «Скупченість, холод, антисанітарія невдовзі призвели до шлункових захворювань, з'явилися воші. У приміщення для 7–8 осіб набивалося по 70–80 осіб. Після 16-ї години заборонялося виходити з бараків, однак люди не витримували й виходили за потребою, а вранці їх знаходили вбитими на снігу. Кожен день по 20–30 трупів. Ввечері німецькі солдати й поліція заходили в бараки та вимагали часи, золоті речі, їжу, гроші. Якщо люди не збирали, скільки вимагали, то німці розстрілювали на місці [24, 159]. Харчування в гетто було таким, що неможливо було вижити. Спочатку, щоб якось не вмерти з голоду, євреї обмінювали свої особисті речі на продукти харчування. З часом обмінювати було уже нічого і, щоб якось заповнити свій шлунок чим-небудь, вони «виходили на майданчик перед бараком і хапали сніг» [21, 50]. Голод збільшував схильність до кишкових захворювань. Лікарської допомоги не було. Санітарні умови були в жахливому стані. У цій ситуації окупаційна влада м. Харків видала наказ про поетапне знищення гетто, тобто розстріл усіх євреїв, які знаходилися в ньому. Обґрунтували вони свій наказ небезпекою виникнення епідемій. Єдиний порятунок нацисти вбачали в проведенні акцій зі знищення євреїв. Знищення вимагало проведення кількох акцій.

З 26 грудня 1941 р. окупанти розпочали вивозити євреїв до Дробицького Яру і розстрілювати їх. Проте головні події, пов'язані з масовими розстрілами єврейського населення, розгорнулися в січні 1942 р. Про ті події у своїх спогадах згадує вахмістр 9-ї роти 10-го поліцейського полку Крейс: «Я пригадую, одного дня – це було в січні або в лютому 1942 р. – рано-вранці все відділення мало їхати на вантажній машині до єврейського табору. Тоді стояв сильний мороз, але, мабуть, снігу не було... прийшов наказ завантажити євреїв в нашу машину. Їх було відправлено в північному напрямі. Неподалік від насипу вони мали вийти, роздягтися та стати позаду нього. Було чути постріли. Нам було ясно, що

євреїв розстріляли. Ми мали завдання оточити збірний пункт та нікого не пускати. Ми були як охоронці цього оточення. До полудня привезли євреїв. Було чути, що стріляють з автоматів, пізніше бачили співробітників СД, які поверталися із розстрілу...» [26, 113]. Застосовуючи такі методи, нацистами в період окупації Харківщини було розстріляно в Дробицькому Яру близько 16–20 тис. осіб [27].

Після трагедії у Дробицькому Яру і до кінця своєї окупації (1943) на території Харківщини нацисти продовжували антилюдську політику щодо осіб єврейської національності. 23 січня 1942 р. бургомістр м. Харкова Крамаренко видав наказ № 58 про організацію спеціальної частини для допомоги військовій владі і поліції у виявленні всіх «жидівсько-комуністичних та більшовицьких рештків». У цьому наказі бургомістр наголошує на тому, що «тимчасово до остаточного виявлення всіх жидівсько-комуністичних та більшовицько-бандитських рештків і всіх підозрілих осіб... наказую організувати Особливу частину з трьома групами в ній на допомогу Військовій Владі та Поліції, а саме: 1-ша група – по виявленню комуністів, більшовиків, жидів та інш... Ця група повинна: а) перевіряти всю підозрілу людяність в своєму районі та мати списки всіх комуністів, жидів та більшовиків у своєму районі; б) Перевіряти цивільне населення, яке працює в військових частинах та підприємствах та інш.; в) Також в цивільних підприємствах, установах та інш., розташованих на терені свого району; г) Перевіряти підозрілу людяність, яка вимагає перепустки на виїзд з міста та з району; г) Давати перепустки з міста через Польову Комендатуру» [28, 2]. Перш ніж бути прийнятим на роботу, «...кожний українець, який бажав працювати на державній службі, повинен був підписати “Згоду” замість присяги», в якій необхідно було указати, що «після детального розгляду мені не відомо жодного випадку, коли можна було виправдати твердження, що... я являюся жидом чи змішаним з жидами» [29, 39–41]. Із розпорядження керівника П / відділу мистецтв проф. Костенка до всіх мистецьких закладів від 6 січня 1942 р.: «В погодженні з німецькою владою вдруте пропоную не пізніше 12/І ц. р. провести пильну перевірку особового складу співробітників і учнів Вашого закладу для виявлення всіх жидівських елементів або родинно-зв'язаних з ними жидами (дружини, батьки тощо)... Перевірку треба проводити по метриках, військових квитках та паспортах (у разі відсутності метрики та військових квитків – вимагати інші докладні документи)» [30, 5]. 2 березня 1942 р. дільничний інспектор у заяві до начальника персональної частини 17-го району м. Харкова пана Юрченка повідомляє: «За наданими відомостями, громадянина Яшиша Бориса Абрамовича необхідно провирити по відношенню до його національності як жида, який працює бухгалтером при Д/У, що по вул. Єнакіївській, № 15...» [31, 2].

Загалом політика, яку проводили нацисти щодо осіб єврейської національності Харківщини була складником геноциду єврейського народу на територіях, окупованих гітлерівською Німеччиною в роки Другої світової війни. О. Гончаренко в статті «Політика нацистського геноциду євреїв в Україні» підкреслює те, що «всі євреї, які перебували на окупованій території, а також відповідна категорія

військовополонених підлягали поетапному знищенню» [32, 795]. Через значну кількість неопублікованих матеріалів, які зберігаються в архівних фондах, нині досить актуальним залишається питання використання трудових ресурсів осіб єврейської національності окупаційною владою Харківщини.

Джерела та література:

1. Альтман И. Жертвы ненависти: Холокост в СССР 1941–1945 гг. / И. Альтман. – М., 2002. – 544 с.
2. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / сост. А. Круглов. – К.: Институт иудаики, 2002. – 485 с.
3. Бурдей Г.Д. История и война: 1941–1945 / Г.Д. Бурдей. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1991. – 264 с.
4. Холокост на Украине и антисемитизм в перспективе / Коллект. авт., Под общ. ред. Ю. М. Ляховицкого. – Х.: Бежиах, 1992. – 144 с.
5. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні (1941–1944 рр.) / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 523.
6. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944). Сборник документов и материалов / Ред. И. Арад. – Иерусалим: Национальный Институт Памяти жертв нацизма и героев Сопротивления, 1992. – 424 с.
7. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Тимоти Снайдер; [пер. с англ. Л. Зурнаджи]. – К.: Дуліби, 2015. – 584 с.
8. ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 47. – Арк. 34.
9. Там само. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 13.
10. Моирлас Раиса. Живу и помню / Раиса Моирлас. – Харьков, 2013. – С. 30.
11. ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 6. – Спр. 35. – Арк. 77; 78.
12. Там само. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1.
13. Там само. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 1.
14. Там само. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 1–3.
15. Салата О. Механізми та форми інформаційно-психологічного впливу на населення Волині в період німецької окупації 1941–1944 рр. / О. Салата // Електронний науковий фаховий журнал «Військово-історичний меридіан». – К., 2013. – № 2. – С. 41–49.
16. Григоров Леонід. З новими силами / Леонід Григоров // Газета «Нова Україна». – Ч. 23 (337). – 1943. – 30 січня.
17. Яснозорий Гнат. Хто українцям зачинив двері? / Гнат Яснозорий // Газета «Нова Україна». – Ч. 26 (340). – 1943. – 3 лютого.
18. Під диктатуру жидів // Часопис «Харків'янин». – № 12. – 1943. – 31 травня.
19. Олексієнко Ол. Народне слово про жидів / Ол. Олексієнко // Газета «Нова Україна». – Ч. 5 (23). – 1943. – 31 січня.
20. Круглов А. Потери евреев Украины в 1941–1944 гг. / А. Круглов. – Х.: Тарбут Лаам, 2005. – 374 с.
21. Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы. Кн. I. / Ред. сост. Б. Забарко. – К.: Дух і літера, 2006. – 620 с.
22. Книга пам'яті Дробицького Яру: Спогади. Нариси. Документи / Авт.-упоряд. В.П. Лебедєва, П.П. Сокольський. – Х.: Прапор, 2004. – 208 с.
23. ДАХО. – Ф. Р-3746. – Оп. 1. – Спр. 167. – Арк. 1–5.

24. *Нацистская оккупация и Холокост в Харькове. Воспоминания Киры Солонинкиной / Вступление, публикация и примечаний Юрия Радченко // Голокост і сучасність. – 2010. – № 1. – С. 154–164.*
25. ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 3. – Спр. 16.
26. *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / сост. А. Круглов. – К.: Институт иудаики, 2002. – 485 с.*
27. «Дзеркало Тижня». – № (628). – Субота. – С. 23–29.
28. ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 7. – Спр. 22. – Арк. 2.
29. *Холокауст на Украине и антисемитизм в перспективе / Коллект. авт.; Под общ. ред. Ю.М. Ляховицкого. – Х. : Бенсиах, 1992. – 150 с.*
30. ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 18а. – Арк. 5.
31. *Там само. – Ф. Р-2987. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 2.*
32. *Гончаренко О. Політика нацистського геноциду євреїв України / О. Гончаренко. Архіви окупації 1941–1944 / Упоряд. Н. Маковська. – Т. 1. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 872 с.*

© **Юрий СКРИПНИЧЕНКО**

ПОЛИТИКА НАЦИСТСКОЙ ГЕРМАНИИ В ОТНОШЕНИИ ЛИЦ ЕВРЕЙСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОСТИ НА ТЕРРИТОРИИ ХАРКОВЩИНЫ В 1941–1943 гг.

Публикация посвящена всестороннему освещению политики немецкой оккупационной власти на Харьковщине в 1941–1943 гг. по отношению к лицам еврейской национальности. Выделяются и описываются характерные особенности античеловеческой политики по отношению к евреям как Харьковщины, так и Украины в целом в годы Второй мировой войны. В статье была предпринята попытка раскрыть причины введения представителями гитлеровской Германии антиеврейской политики на Харьковщине. На основе детального анализа отечественных и зарубежных научных работ, а так же архивных материалов удалось прийти к выводу, что политика нацистской оккупационной власти г. Харьков и области по отношению к лицам еврейской национальности является неотъемлемой составной частью гитлеровской политики Холокоста в Украине. Данная работа имеет междисциплинарный характер. Несмотря на то, что публикация на сегодняшний день является весьма актуальной, данная тема мало изучена и требует дальнейших исследований. Публикация будет достаточно познавательная и интересная не только специалистам – историкам, преподавателям, учителям, студентам, учащимся, а и широким кругам населения как в Украине, так и за рубежом.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, геноцид, Холокост, регистрация, Дробицкий Яр, гетто, мезуза.*

© *Yuriy SKRYPNICHENKO*

POLITICS OF NATIONAL GERMANY AT THE RELATIONSHIP BETWEEN THE JEWISH NATIONALITY IN THE TERRITORY OF KHARKIVSHYNY IN 1941–1943

The publication is devoted to the comprehensive coverage of the policy of the German occupation authorities in the Kharkiv region in 1941–1943 in relation to persons of Jewish nationality. Characteristic features of anti-human policy towards the Jews of both the Kharkiv Region and Ukraine in general during the Second World War are highlighted and described. The article attempted to reveal the reasons for the introduction of anti-Jewish policies by representatives of Hitler's Germany in the Kharkiv Region. On the basis of a detailed analysis of domestic and foreign scientific works, as well as using archival materials, it was possible to conclude that the policy of the Nazi occupation authorities of Kharkiv and the region in relation to persons of Jewish nationality is an integral part of the Nazi policy of the Holocaust in Ukraine. This work has an interdisciplinary character. Despite the fact that the publication to date is very relevant, however, this topic has been studied little and requires further research. The publication will be rather cognitive and interesting not only for specialists – historians, teachers, students, students and the wide circles of the population both in Ukraine and abroad.

Keywords: *World War II, Genocide, Holocaust, registration, Drobitsky Yar, ghetto, mesuza.*

Додаток А

Дорога, по якій йшли особи єврейської національності
до майбутнього нацистського гетто

Додаток Б

Перебування осіб єврейської національності в нацистському гетто
в роки Другої світової війни

Додаток В

Охорона для осіб єврейської національності в гетто
в роки Другої світової війни